

ЕВОЛЮЦІЯ СВІТОГЛЯДУ СТАНІСЛАВА ОРІХОВСЬКОГО

У статті розглянуто еволюцію світогляду Станіслава Оріховського та його концепції суспільства. Особлива увага присвячена "Турчикам" - промовам, які вважаються найвідомішими творами "руського Демостена".

Ключові слова: Станіслав Оріховський, антитурецька полеміка, латиномовна література XVI ст., неолатиністика, світогляд письменника.

В статье рассмотрено эволюцию мировоззрения Станислава Ориховского и его концепции общества. Особое внимание посвящено "Турчикам" - произведениям, которые считаются самыми известными произведениями "русского Демостена".

Ключевые слова: Станислав Ориховский, антитурецкая полемика, латиноязычная литература XVI ст., неолатинистика, мировоззрения писателя.

The article deals with the outlook evolution of Stanislav Orikhovskii and his society concept. Special attention is devoted to his speeches that are considered the most famous works of "Russian Demosthenes".

Key words: Stanislav Orikhovskii, anti-Turkish dispute, Latin language literature of the XVIth century, Ukrainian Latin literature, writer's outlook.

Станіслав Оріховський – надзвичайно цікава особистість. Його життя і літературна спадщина повною мірою ілюструють основні протиріччя і тенденції Ренесансу. Еволюція авторської свідомості й світогляду Станіслава Оріховського демонструють складний процес взаємозаперечення і взаємодії визначальних рис та ідей двох епох: попередньої, Середньовічної, та Ренесансної. Найбільшу цікавість для історії української культури становлять його спроби – яскраво вираженого представника космополітичного за своєю суттю ренесансного гуманізму – окреслити проблеми національної ваги для українців того часу, коли поняття "національного" ще вкладалося у параметри конфесійної належності.

Очевидно, на свідомість Оріховського кардинально вплинуло походження із двоконфесійної родини: його батько, Станіслав, був католицького віросповідання, мати – Ядвіга з Баранецьких, дочка православного українського священика [2, 576]. Зауважу, що аналогічна ситуація в Україні траплятиметься часто; можна ствердити, що шляхта, переважно здрібніла, покозачена й священики – це дві основні суспільні верстви, з яких походили представники української еліти упродовж кількох століть. Поліконфесійність цих сімей накладала відбиток на діяльність цілих поколінь українських політиків і культурних діячів.

Батько хотів бачити Станіслава священиком. Початкову освіту він здобув у Перемиській катедральній школі, а від 1526 р. навчався у Краківському університеті. Уже тоді виявилось самостійне мислення майбутнього полеміста: не задоволений обсягом університетської програми, він активно займається приватними гуманістичними студіями, зокрема, творчої спадщини Еразма Роттердамського.

Після дворічного навчання у Кракові Станіслав разом з братом Яном переїжджають до Австрії, де записуються на навчання у Віденський університет.

У Відні Оріховський вивчає грецьку і римську літератури під керівництвом видатного педагога й гуманіста Олександра Брассікана. Проте 1529 року Станіслав змушений тікати з Відня, котрий опинився в облозі турецьких військ. За різними даними, Оріховський подався чи то до Віттенберга, чи то до Падуї; у 1530 р. відвідує Болонью – там у лютому відбувалися

інавгураційні урочистості з приводу коронації Карла V. Пізніше Станіслав на короткий час повертається до Кракова, а потім вирушає через Вроцлав до Віттенберга. Тут 1531 р. слухає лекції Філіпа Меланхтона, зустрічається з Мартіном Лютером, який активно цікавився новинами з країн, потенційно загрожених турецькими нападами.

Батько Станіслава Оріховського не схвалював контактів сина з протестантами (Віттенберг – "столиця" лютеранства), тому він через Магдебург виїжджає до Ляйпціга, де записується 1531 р. до університету як "Orzechoffski Russus". Побував і в Нюрнбергу, де ознайомився із доробком Лукаса Кранаха та Альбрехта Дюрера. Крім мистецтва, його цікавлять принципи організації й функціонування німецького міського самоуправління; пізніше відгомони цього інтересу побачимо в його політично-публіцистичних творах.

З Німеччини Оріховський переїжджає до Швейцарії, проте вже в кінці 1531 р. знову слухає в Падуї курс класичних мов і античної літератури, а також курс філософії у видатного представника падуанської аристотелівської школи Маркантонія Пассеро. Поза тим, Станіслав-студент продовжує активно цікавитися політичним устроєм європейських держав; в Італії його, з-поміж інших італійських країв, особливо захопила Венеція, в якій слухав курси лекцій гуманіста, політолога й історика Г.Б.Егназія.

Десятилітнє перебування в Італії справило великий вплив на формування свідомості й фахового рівня С. Оріховського. Він ґрунтовно оволодів грецькою і римською літературами, філософією, зокрема, глибоко засвоїв праці Аристотеля; захоплення італійською історіографією дало поштовх до появи його власних біографічних та історичних творів, а зацікавлення особливостями політичної організації італійських держав і німецького міського самоврядування вилилося в глибокі політологічні трактати, а ґрунтовне засвоєння реторики спричинилося до блискучої полемічної діяльності.

Після повернення в Україну, батько наполіг, щоб Оріховський прийняв єрейські свячення. Через небажання прийняти целібат, Станіслав приймає свячення від львівського архієпископа Петра Стажеховського, батькового приятеля, котрий не ставив до кандидата цієї вимоги [2, С. 575 - 587]. Та Перемиський єпископ Станіслав Тарло не визнав висвячення Оріховського. Він інспірував судовий процес. Як наслідок йому заборонили практикувати священничі обов'язки й наказали відмовитися від посідлостей. Проте Оріховський піднімає апеляційну справу у Львівському церковному суді, з якою в 1543 р. подався до Кракова, де відбувався сейм та шлюбні урочистості з нагоди одруження Сигізмунда Августа та Ельжбети Габсбургської. Тут, у Кракові, він подав примасові Польщі скаргу на архієпископа. Примас повністю виправдав Оріховського. Така розв'язка справи стала наслідком ораторського й письменницького таланту Станіслава, зокрема його трактату "Fidelis subditus". Популярності Оріховського сприяли також два трактати антитурецького спрямування, т.зв. "Турчики": "Про необхідність почати війну проти турків: промова до польських шляхтичів" ("De bello adversus Turcas suscipiendo sd equites polonos oratio", Краків, 1543) і "До Сигізмунда [короля] Польщі Турчика друга" ("Ad Sigismundum Poloniae Turcica secumda", Краків, 1544). Ці промови спричинилися до титулування Оріховського "латинським Демостеном" і "польським Цицероном".

Після "Турчик" письменник розробляє проблему віровизнання. 1544 р. він публікує у Кракові твір "Про хрещення русинів" ("Baptismus ruthenorum") у формі латиномовного листа до примаса Польщі (Гнезненського архієпископа) Петра Гамрата. У листі закликає примаса пам'ятати, що православний люд Польщі теж християни, з якими треба жити у згоді й братерській любові. За його власним визначенням, Станіслав був "gente ruthenus, natione polonus" – "з походження – українцем, а належав до польської нації". Свої твори підписував, використовуючи традиційні для латинської мови етноніми українців: Ruthenus – Русин, Orichovius Roxolanus – Оріховський Роксолан, Roxolanus homo – роксолан, Orzechowski Rusin – Оріховський Русин. Полеміст багато разів звертався до проблем українців у Речі Посполитій, звинувачуючи поляків – католиків – у генеруванні міжконфесійних проблем. Однією з причин прихильності Оріховського до православ'я була відсутність припису целібату в українських православних і протестантських священників.

Целібат (вимогу безшлюбності) письменник вважав протиприродним і коренем усіх проблем католицької церкви. Про це він різнобічно розмірковує у творі "За Христову Церкву" ("Pro ecclesia Christi", Краків, 1546) та у брошурі, яка так і називалася – "Про целібат" ("De lege coelibatus"). Ця тема – тема целібату – стала "ідеєю фікс" Станіслава Оріховського.

Попри все, верхівка католицької церкви бачила в ньому впливового співника завдяки його полемічному талантові, який він зрештою і присвятив контрреформаційній меті. Із цих засад написані ним брошури "Fidei catholicae confessio", Краків, 1561, польський переклад "Wyznanie wiary", 1562; також полеміка з протестантами "Chimaera", Краків, 1562 та інші.

Станіслав Оріховський значно вплинув на політичну доктрину польської контрреформації: у пізніх творах "Химера", "Квінкункс" (1564) він обстоює теократичну форму держави. Найдокладніше свої політичні погляди Оріховський висловив у трактаті "Politia królestwa polskiego" (1565, фрагментарно; 1854 – надрукований повністю).

Згідно з баченням Оріховського, королівська влада повинна бути підпорядкованою священикам, а монарх через примаса, який його коронує і контролює, підпорядковується Церкві та папі. За його твердженням у цих творах, земна єрархія є віддзеркаленням небесної, при тому влада духовна гарантує традицію, а також освячує інші шаблі єрархії. В тому ідеальному суспільному порядку шляхта має елітарне місце вибраного народу і повноту влади завдяки визнанню католицизму. Лише католицизм – на переконання Оріховського – може обмежити королівську владу, бо ґрунтується на багатовіковій доктрині. Реформація започаткувала кризу релігійну й суспільну: Оріховський наголошує, що ідеї німецьких анабаптистів, як і польських аріан, становлять основу соціальних революцій та селянських повстань. Логічним наслідком розвитку його поглядів став постулат безоглядного нищення будь-яких "єресей". Письменник-філософ і політолог вважав, що толерантне ставлення до них стане початком розвалу держави.

Базуючись на античних доктринах держави (Платон, Аристотель), Оріховський стверджував, що польська парламентарна структура, яка поєднувала співвладдя короля, сенату й посольських служб і в такий спосіб синтезувала монархічну, аристократичну та демократичну системи, є найбільш досконалою, бо суголосна з поглядами Платона, Аристотеля та Цицерона. Визнаючи аристотелівську доктрину суспільства як організму, він вважав, що певні його частини (купці, ремісники, селяни) слугують не цілій державі, а лише іншим членам (шляхті – народу-еліті). Тому плебеї не входять у склад народу і не мають власного сенсу існування (це суперечить ідеям Оріховського з раніших творів). Лад, порядок – це традиція, непорушність принципів. Єрархічна структура суспільства в принципі виключає будь-яку мобільність. Усі зміни приводять до загиби. Ця консервативна позиція, ґрунтована на ідеї "золотих вольностей", спричинилася до стійкої популярності його творів серед шляхти.

Своєю популярністю Оріховський-письменник завдячував українським нюансам власного світогляду. Почесні у тогочасному постренесансному світі прикладки "латинський Демостен" та "польський Цицерон" він здобуває внаслідок опублікування і поширення в Європі двох антитурецьких промов. Тема була дуже актуальною в європейському культурному просторі: турки захопили чимало територій континенту, загрожували Відню¹. Оріховський свого часу змушений був утікати від турецької загрози з Відня; очевидно, ця проблема глибоко врізалася у його свідомість. Не виключено, що гостроти відчуття теми Оріховським додало вкрай важке становище українського населення, яке особливо потерпало від татаро-турецьких нападів. На це виразно вказав Микола Сумцов, один із перших дослідників його творчості; Оріховський "виступає українцем зі своїми симпатіями і думками, йде в річищі українського письменства XVI – XVII ст. і всього тогочасного українського життя, в якому боротьба з турецько-татарською агресією незмінно належала до

¹ Про актуальність теми свідчить, зокрема, кількість перевидань "Турчик": після краківських публікацій (1543 і 1544 відповідно), вони републіковані 1551 р. у Базелі, 1584 р. у Франкфурті, 1594 і 1663 р. у Римі.

проблем найактуальніших і найживотрепетніших"[4, С. 218]. Суголосні "Турчикам" Оріховського ідеї висловлювала переважна більшість тогочасних ренесансних авторів, зокрема Себастьян Брандт, Ульріх фон Гуттен, Мігель Сервантес, Луїс ді Камоенс, Френсіс Бекон та інші. Проте виступи молодого шляхтича суперечили настроям офіційної полької влади. Як зауважив Дмитро Наливайко, "...заклики "руського Демосфена" суперечили політичній лінії шляхетської Польщі, яка прагнула жити в мирі з Османською імперією, і не знайшли співчутливого ставлення при королівському дворі"[1, С. 218].

У "Турчиках" Оріховський малює широке полотно турецьких завоювань, аналізуючи причини перемог османських військ. Звертаючись до польської шляхти, він протиставляє дві системи – європейську демократію в іпостасі "шляхетської" демократії Речі Посполитої ("Бо саме ви – чи не єдиний з усіх народів, народжений у справді вільній республіці. Адже справжню свободу породжує такий лад, коли всі підкоряються праву, а саме право неспідвладне нікому; отож усі ви рівні між собою гідністю і однаково вільні. З вашої республіки прогнано оті гордовиті і підступні звання – герцог, граф, князь; усі ви – шляхтичі – носите спільне ймення лицарів. Тому й не дивно, що наші прадіди, не раз, бувало, захищаючи республіку, йшли проти очевидних небезпек: вони були рівноправними її громадянами") та азійську деспотію в образі Турецької імперії ("За такого володаря, який має необмежене право карати і милувати, не будуть належати тобі ані поле, ані худоба, не будуть твоїми ані жінка, ні діти. Такий володар буде повним господарем і життя і смерті твоєї; не на основі права, а з допомогою палиці, тюрми, ланцюга і канчука привчить тебе до всіх своїх пороків... Пожене всіх нас до вівтарів магометових та до його мечетей, а дітей ваших видеруть з вашої пазухи для проклятущої своєї віри. А тоді наостанок і вас самих – принижених, осміяних, зневажених і покинутих, потурчених і збездечених – будуть водити напоказ по вулицях і виставляти на посміх сірійцям, сарацинам, юдеям")[2, С. 61 – 87]. Щоб переконати шляхту у психологічній перевазі над небезпечним ворогом, автор вдається до аналізу імперської держави, засобів управління нею, складу армії, звичаїв населення. Засобом увиразнення нестійкості психології супротивника є вставне оповідання про потурнака – одного із турецьких сановників Ібрагіма-пашу – "другого після Сулеймана у Турецькій державі". На його прикладі Оріховський сугерує шляхті думку про незнищимість рідного: хоча Ібрагім-паша й досяг найвищих почестей в імперії, його не полишає туга за рідним краєм, вірою, свободою. Використовуючи цей образ як ключовий у промові, автор "Турчики" переконує аудиторію, що серед підкорених турками народів вони мають багато спільників, які захочуть повернути собі колишню свободу, як лише побачать, що хтось спромігся вчинити загарбникам опір. Фактично письменник-публіцист закликає польських шляхтичів до створення антитурецької коаліції, до якої залучити треба і підкорені турками народи.

Інший засіб переконання аудиторії в Оріховського – друга вставка у першу Турчику – оповідь про лад у Речі Посполитій. У ній він постулює організацію держави згідно з договірними зобов'язаннями окремих станів і нормальне функціонування цієї держави внаслідок сумлінного виконання кожним зі станів своїх обов'язків. Взаємодоповнення внесків мешканців краю, на переконання Оріховського, – запорука гармонійного функціонування державного організму. Цю доктрину мислитель висловлює в багатьох творах. Фактично, вчення про державний устрій Станіслава Оріховського – одне із основних у його філософській спадщині. І, власне, всестанова гармонія, і співдія є вагомою перевагою цього уявного ідеального суспільства над невластивою для людини, негуманною структурою азійської імперії, заснованої на насильстві. Згідно з текстами Оріховського, – це найсильніша гарантія і основна запорука переможної війни, в якій, з одного боку, свідомі громадяни захищають власну свободу, а з іншого – невільні учасники, насильно гнані на очевидну загибель.

С. Оріховський не обмежується змалюванням ідеальних картинок з життя європейського суспільства. Щоб зацікавити шляхту до рішучих дій, він описує суспільні хвороби, які вразили цей ідеально замислений лад. Серед них – лінивство, прагнення до

легкого збагачення, а, насамперед, на переконання Оріховського, – бажання шляхти воювати не з власної волі за ідеали, а за королівську платню.

Автор вправно використовує суспільні установки для досягнення своєї мети, побіжно порушуючи шерег злободенних суспільних проблем, які стосувалися безпосередньо кожного реципієнта. Не дивно, що його промови мали такий успіх і розголос в усій Європі.

До творчої спадщини Станіслава Оріховського входять твори переважної більшості тогочасних прозових жанрів (серед неї знаходимо віршові твори, але це явище лише спорадичне). Треба врахувати, що ренесансний перелік жанрів не адекватний нинішньому. До нього входили відроджені античні жанри, як от діалог, трактат, листи, послання, численні різновиди історіографічних жанрів (літопис, хроніка, подорожні записки, діарії) включно із біографією, а найпоширенішими і, можливо, найпопулярнішими жанрами ренесансної прози були різні види промов. Отож, Оріховський писав біографії ("Життя і смерть Яна Тарновського"), промови ("Турчики"), послання ("Лист про целібат"), трактати, памфлети. Про рівень його публіцистичної обдарованості свідчить звання "латинського Демостена", "рутенського Демостена", про рівень письменницького таланту, чуття стилю – звання "сучасного Цицерона". І насправді, якщо порівняти античні тексти й тексти Оріховського, то виявимо, що вони доволі адекватні, незважаючи на те, що латиномовні твори авторів XVI – XVIII ст. завжди позначені мисленням конкретного творця; античні і новолатинські таки доволі відрізняються.

С. Оріховський писав не лише латинською мовою, окремі твори написані польською. Лексичний склад у них рівномірний, багатий і вишуканий. Для нас цікавою деталлю є наявність українізмів у латино- і польськомовних творах письменника.

Творча біографія Станіслава Оріховського складається із двох частин: 40 – 50-ті роки, коли він відстоює радикальні гуманістичні й реформаційні ідеї, та 60-ті роки – останній період творчості, коли він починає шукати компромісу із колишніми опонентами, засуджує свої раніші "помилки", стверджує прихильність до католицької церкви. Спостерігаємо гостру світоглядну кризу: полемічний талант видатного письменника, інтелект митця і мислителя не витримав тривалого протистояння із колективним супротивником. Зрештою, багато особистостей з перебігом віку переходять од висловлювання радикальних ідей до ствердження традиційних вартостей. У випадку Оріховського спостерігаємо пошук ідеалу: досконалої людської особистості, доцільної державної структури, ідеального правителя, зразкового громадянина чи підданого, форми церкви, як ідеальної спільноти тощо. Окрім названих універсальних вартостей, він робить спроби утверджувати інституцію сім'ї, ідеал жінки-дружини. Крім того, і це особливо важливе для нас, сукупність його творів, а, насамперед, "Турчики", проголошують основоположним принцип захисту своєї культурної екзистенції, який переростає в універсальний принцип захисту демократії перед посяганнями тиранічних спільнот. Загалом можна стверджувати, що упродовж життя Оріховський намагався сформулювати гуманістичні, ренесансні ідеали. Його неминуче очікувала світоглядна криза, бо узгодити світ інтелектуальної "іншої природи" (*natura altera*) із реальністю загалом неможливо. Поза тим, духовна криза Оріховського має й глибші, інтимні корені: можна сміливо ствердити, що його "дисидентство" ґрунтувалося на підсвідомому відчутті контрверсійності польсько-католицької та української традицій.

Список використаних джерел

1. Наливайко Д. С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження / Д. С. Наливайко // Українська література XVI – XVIII ст. та інші слов'янські літератури: наук. зб. ; за ред. О.В.Мишанича. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 161 - 185.
2. Оріховський С. Про турецьку загрозу слово перше /Литвинов В., Трофимук М. ; пер. з латинськ. // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія у 2 частинах. – Частина 1. – К.: Наукова думка, – Частина 1. – 1995. – С. 61 – 87.

3. Оріховський С. Твори / С. Оріховський. – К.: Дніпро, 2004. – 668 с.
4. Сумцов Н. Ф. Станислав Ориховский / Сумцов Н. Ф. // Киевская старина. – 1888. – Кн. 11, нояб. – С.215 - 234.

Стаття надійшла до редакції 19 лютого